

ADALET, SOSYAL ADALETSİZLİK ve İNSAN HAKLARI: ADALET VE İNSAN HAKLARI İLİŞKİSİ ÜZERİNE*

Sosyal adaletsizlik ve insan hakları ihlalleri dünyanın açık olgularıdır. Ülkeler ve bölgeler arasında kimi belirgin farklar olsa da, bugün genel olarak dünyamızda ne sosyal adaletin sağlandığını ne de insan haklarının korunduğunu söylemek mümkündür. Bazı ülke ve bölgelerde fazla, bazılarında az olsa da, neredeyse dünyanın her yerinde sosyal adaletsizlikle, az ya da çok, şu veya bu türden insan hakları ihlalleriyle karşılaşırız. İlki ne kadar artarsa ikincisi de genellikle buna koşut olarak artmaktadır. İkisi neredeyse ayrılmaz bir ikili oluşturmaktadır.

İhlaller ve adaletsizlikler kadar sık karşılaştığımız, bunların doğal sonucu olan, başka bir olgu da sosyal adalet ve insan hakları talepleridir. Yoksulluk, ayrımcılık ve iç savaşlar vb. nedenlerle hak ihlalleri yaşayanlar veya hak ihlalleri yaşayanlarla duygudaşlık kuranlar, gerek kendi ülkelerinde gerekse dünyada adalet istemekte, daha adil bir dünya için seslerini yükseltmektedirler. Bir ülkede adaletin sağlanması kadar sıkça küresel adaletin sağlanması da talep edilmekte, hatta kimileri küresel adalet sağlanmadan bir ülke ya da bölgede adaletin tam olarak sağlanamayacağını, sağlansa bile bunun yeterli olmayacağını düşünmektedir. Bu nedenle küresel adalet bugün –en azından bu sorunlara duyarlı düşünürler tarafından- sıkça dile getirilen, nasıl sağlanacağı yolunda kafa yorulan düşüncelerden biridir. Bugün dünya olup bitenlere gözlerini, yükselen seslere kulaklarını tıkamayan herkes bu adalet taleplerine tanık olmaktadır. Adalet veya hak talepleri de sosyal adaletsizlik ve insan hakları ihlalleri gibi çağımızın öne çıkan olguları arasındadır.

* Bu yazı 22 Şubat 2017’de Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Politikalar Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen Sağlık Politikası ve Hakkaniyet Çalıştayı’nda sunulmuş “Sosyal Adaletsizlik ve İnsan Hakları: Adalet Sağlanmadan İnsan Hakları Korunabilir mi?” başlıklı bildirinin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Hak talepleriyle haksızlıklar, adalet istekleriyle adaletsizlikler yan yanadır. Sosyal adaletsizliğin arttığı yerde insan hakları ihlalleri de artmakta, hak isteyenlerin sesleri daha fazla duyulur olmaktadır. Haksızlıklar veya haksızlık olduğu düşüncesi doğal olarak hak taleplerinin de zeminini oluşturmaktadır. İnsan hakları da içinde olmak üzere hak talep edenler ise adaleti ya da adil olanın yapılmasını istemektedirler. Bu nedenle adaletsizlik ve hak arama çabaları aynı ortamın ürünüdürler. Bunun da ötesinde haklar genel olarak bu türden haksızlık, adaletsizlik durumlarından türetilmektedirler. Ayrılmaz ikili olmalarının arkasında bu ortak zemin yatmaktadır. Bu durum ise kimi zaman aralarında neden sonuç bağının kurulmasına ya da böyle bir bağın aranmasına kadar gidebilmektedir. Akıllıoğlu bu bağı her ikisinin de ahlak temeline dayanmasında bulur ve iki kavramın da ortak olduğunu söyler. Ona göre “adalet aramak ve istemek” insan haklarından biridir; insan hakları da adalet içinde gerçekleşir (Akıllıoğlu 2013: 49).

Bu bağlamda söz konusu olan adalet ise sosyal adalettir. Sosyal adalet bir ülkede ya da bölgede, ama mutlaka belli bir coğrafi ve siyasal birlikte –bu alan küresel adalet düşünülduğünde tüm dünyadır- gerçekleşebileceği için, adalet sorunu o ülkenin ya da bölgenin –veya dünyanın- siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısıyla ilişkili bir sorundur. Bir ülkede, bölgede veya dünyada gerek insanlar arası ilişkiler gerek insanlar ile devlet arasındaki ilişkiler belli bir biçimde kurulduğu veya doğru kurulan ilişkiler işlemediği için sosyal adaletsizlikler yaşanmaktadır. Bu nedenle sorunun çözümü de bu yapının belli bir şekilde, belirli ilke ya da ilkelere dayanarak düzenlenmesiyle ilgilidir.

Fakat sorunun çözümüne geçmeden önce, sorunu daha açık hale getirmek için öncelikle adalet, sosyal adalet kavramları ile hak ve insan hakları kavramları üzerinde durulması gerekmektedir. Adalet ve hak kavramları neredeyse düşünce tarihi kadar eski kavramlar iken, sosyal adalet ve insan hakları kavramları göreceli olarak daha yeni kavramlardır. Ayrıca sosyal adaletin bir adalet türü olarak kavramlaştırıldığını, insan haklarının da belirli türden hakları nitelemek için tarihin daha yeni dönemlerinde kavramlaştırıldığını görüyoruz. Bu nedenle hak ve adalet

kavramları üzerine her çalışma insan hakları ve sosyal adalet kavramlarına ilişkin bir çalışma olacak, bize onlara ilişkin de bilgiler sağlayacaktır.

Belirli bir ülkede ya da dünyada sosyal adaletsizliğin hüküm sürdüğünü söylemek, ister bir ülke için ister tüm dünya için adalet istemek, ancak söz konusu ülke ya da dünya düzeninde adaletsizlik gören kişi için mümkündür. Olan bitende sorun görmeyen, yaşananı ya da mevcut durumu normal, olması gereken durum olarak gören birisi için sorun da yoktur. Bir ülkede ya da dünyada kimi insanlar lüks içinde yaşarken kimilerinin başını sokacağı bir barınağının olmamasını, bazı ülkelerde insanlar sınırsız bir zenginlik ve lüks içinde yaşarken başka bazı ülkelerde yurttaşların en temel gereksinmelerini karşılamada güçlük çekmelerini normal ya da olması gereken durum olarak görenler için bir sorun yoktur. Olup bitende bir sorun yoksa orada adaletsizlik de, bunun sonucu olarak adalet talebi de yoktur. İnsan haklarının korunmasını isteyenler, ülkelerinde veya dünyada adalet isteyenler, dünyanın bu halini sorunlu görenlerdir. Yoksul ve zengin arasındaki farkın uçuruma dönüşmemesi gerektiğini, bu dünyada herkesin insana yakışır bir hayat sürmeye hakkı olduğunu düşünenlerdir. Sosyal adaletten, insan haklarından içtenlikle söz edenler, bu tür düşünceleri savunanlardır. Kanımca insan olmanın ve insan olmanın ne olduğunu bilmemin doğal bir sonucu olan bu gereklilik, herkesin paylaştığı bir gereklilik değildir. *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nde dile getirildiği gibi "İnsanların özgür, onur ve haklar bakımından eşit olduğunu" düşünenlerdir bu gerekliliğe inananlar. Her birimiz onur ve haklar bakımından eşitse, hiçbirimiz bir diğerinden daha fazla onur ya da değere sahip değilsek, biz keyifli bir yaşam sürerken başka bazı insanların açlık ve sefalet içinde yaşamalarını görmezlikten gelemeziz. Ama bu durum, ancak tüm insanların onur ve haklar bakımından eşit olduğunu düşünüyorsak söz konusudur. Başka bir deyişle, bu sorun görme ya da durumdan rahatsız olma, ancak belli bir insan görüşü, belli bir değer görüşüyle olan bitene baktığımızda söz konusudur. Kafasında böyle bir değer görüşü olan, şu ya da bu etnik gruba, dine veya ülkeye ait olma yerine insan olmayı değerli gören ve her insan tekinin insanca yaşama hakkı olduğuna inanan kişilerin gördüğü bir problemdir sosyal adaletsizlik ve eşitsizlik. İnsan olduğunun farkında olan, diğer aidiyetleri

yanında insan kimliğini öne çıkaran, ben insanım ve diğer insanlar da benimle aynı onur ve haklara sahiptir diyebilen kişilerin problemi olmaktadır sosyal adaletsizlik ve haksızlıklar.

Birçokları içinse doğal olan eşitsizliktir, doğal ve toplumsal eşitsizliktir. Onlara göre, nasıl diğer canlılar arasında eşitsizlikler varsa insanlar arasında da olması doğaldır. Etnik, dinsel veya kültürel kimliklerini öne çıkaran, insan olmayı geriye iten, grup çıkarlarını veya kişisel çıkarlarını merkeze koyan kişiler adalet ve eşitlik düşüncesinden uzaktırlar. Doğada güçlü ve zayıf canlılar olduğu, ancak güçlü olanlar hayatta kalmayı başardığı, zayıflar da yok olduğu gibi, insanlar arasında da aynı durumun olması, bu kişilerce olağan karşılanır. Onlara göre, “Güçlü olan hayatta kalır” doğa yasası burada da geçerlidir. Zayıflara ya da yoksullara yardım etmek bu doğal duruma müdahaledir. Yardım etmek onlara iyilik değil kötülük etmektir. Bir biyolog olan Garrett Hardin’in Cankurtaran Sandalı Etiği adını verdiği görüşü bunun en bilinen ve çarpıcı örneğidir. Hardin “*Lifeboat Ethics: The Case Against Helping the Poor*” ve “*Living on a Lifeboat*” adlı makalelerinde bu görüşü savunur. Başka bir yazısında “*The Immorality of Being Soft-hearted*” ise aşırı nüfus artışı olan bir ülkeye yapabileceğimiz en kötü şeyin onlara gıda göndermek olduğunu söyler. Onlara gıda yardımı göndermek yerine atom bombası atmak daha nazik olurdu der. “Birkaç saniye içinde çok acı çekilir, ama kısa zamanda birçok kişinin acısı sona erer, geriye kalan insanlar da rahat ederlerdi” diye yazar (Ünder 1996: 244).

Hardin’e göre kimi Afrika ülkelerinde görülen açlık, ülkenin “taşıma kapasitesinin aşıldığını gösterir. Kapasite aşılsa, yaşamak için gerekli besini bulamayan nüfusun bir kısmı ölür ve nüfus taşıma kapasitesinin kaldıracabileceği sınırın altına iner. Doğadaki kural budur. İnsanlar da aynı yasaya tabidir. Dış yardım, ne yolla yapılırsa yapılsın, bu doğal sürece müdahale demektir. Çünkü yardım, yoksul sandalının taşıma kapasitesini yapay olarak artırır. (...) Besin kaynakları artınca doğum oranları yükselir, nüfus çoğalmaya devam eder. Nüfus çoğalınca kapasite yine aşılır, kıtlık ve ölümler yine başlar. (Bkz. S. 101). Yine dış yardım –bu kez daha fazla- yapılması gerekir Yardım politikasının sonu

yoktur. Dış yardımı sürdürmeye hiçbir zengin ülkenin gücü yetmez. Dış yardım yolu, denize kum atarak doldurmaya benzer (Ünder 1996: 242).

Bir biyolog olan Hardin'in bu görüşü çok yaygın olan bir bakışın, kendisi ve "ailesi" –bu aile bazen gerçek aileden daha geniş olabilmekte, mahalleyi, ülkeyi, aynı etnik ve dinsel gruba ait olma gibi ortaklıkları kapsayabilmektedir- dışındakilerin çektiği sıkıntıları önemsemeyen bencil bakışın en açık ve sert ifadesidir. İnsanı, insanları onur ve haklar bakımından eşit görmeyen görüşlerin bu türden sonuçlara varması doğaldır. Doğadaki diğer canlılarla insan arasındaki farkları gördükleri gibi, görülmesi farklılıklar kadar kolay olmayan, insanlar arasındaki ortaklıkları göremeyen, değerlere duyarlılığı olmayan görüşlerin, insanı da doğal seçime tabi bir varlık olarak görmelerinde şaşılacak bir şey yoktur. Bu görüşlerin adalet ve eşitlik gibi kavramlardan uzak oldukları da açıktır. Bu da bize, insan haklarından ve sosyal adaletsizlikten söz etmenin belli bir insan ve değer görüşüyle mümkün olduğunu göstermektedir. İnsanın ancak biyolojik bir varlık olduğu kadar bir kültür varlığı, değerlere sahip ve değerlere göre eyleyebilen bir canlı türü olduğunu düşünülürse, ondan adil olması ve başkalarının haklarına saygılı davranması beklenebilir.

I. Adalet Kavramı

Soruna ilişkin bu genel saptamalardan sonra adalet kavramına ve onun tarihteki serüvenine baktığımızda, kavrama ilişkin ilk bilgilerin Platon tarafından ortaya konulduğunu görürüz. Platon'a göre adalet, her insanın kendine düşeni yapmasıdır. Her toplum üyesinin kendine göre ödevleri vardır, adalet bu ödevlerin, herkesin kendine düşen görevi yerine getirmesinin sonucu ortaya çıkacaktır. Bazı insanlar yönetecek, bazıları koruyacak, bazıları da üretici ve tüccar olarak işlerini yapacaklardır. Dolayısıyla bir toplumda adalet, toplumsal yapının farklı bölümlerinin her birinin kendi işlevlerini yerine getirmesi halinde ortaya çıkacaktır (Güriz 2013: 7). Bir kişide adalet ise insan ruhunun iki yanı olan bilen ve arzulayan yanlarının üçüncü yanı olan isteme (irade) tarafından dengelenmesiyle oluşmaktadır. Adil kişi ne arzularının, yeme içme ar-

zularının sürüklediği bir kişi ne de bilen yanının diğer yanları bastırıp susturduğu kişidir; adil kişi bu iki yanını bilgiyle (*episteme* yoluyla) dengeleyen kişidir.

Yunan düşüncesi adaleti, adaletsizlik olgusuna dayanarak belirleme yoluna gitmiştir. Ayrıca adalet, ahlak ve hukuk kavramları henüz birbirinden ayrılmamış, adalet de bazen iyilik sevgisi anlamında kullanılmıştır (Güriz 2013: 7). Adaleti daha ayrıntılı ve sistematik bir biçimde ele alarak farklı adalet türleri üzerinde duran ise Aristoteles'tir. Adaletin iki ayrı alanda ve anlamda kullanımına dikkati çeken Aristoteles, dağıtıcı ve denkleştirici (düzeltici) adaletin farklılığına dikkati çekmiştir. Dağıtıcı adalet, şeref ve malların paylaşılmasında, herkesin yeteneğine ve toplum içindeki durumuna göre kendine düşeni almasıdır. Bu ise kişi ile toplum, kişi ile devlet arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini sağlamaktadır. Denkleştirici veya düzeltici adalet ise hukuksal ilişkilerde taraf olanların eşit muamele görmesi gerektiği düşüncesidir. Buna göre tazminat hukukunda zarar verenin neden olduğu zararı ödemesi, sözleşmeyi ihlal edenin sebep olduğu zararı tazmin etmesi, ceza hukukunda suç işleyenin hak ettiği cezayı çekmesi düzeltici veya denkleştirici adaletin gereğidir (Güriz 2013: 8).

Romalı hukukçu Ulpian adaleti "herkese payını vermek konusunda sürekli olarak ve sonsuz çaba harcamak" olarak nitelendirirken, Hollandalı hukukça Grotius adaleti söze bağlılık formülü içinde değerlendirmiştir. İngiliz düşünür Hobbes sözleşmeye uymayı adalet sayarak, adaletin gerçekleşmesinin temel koşulunun toplumda güvenliğin sağlanması olduğunu söylemiştir. Alman filozofu Kant ise, Roma hukukundan gelen üç ilkeyi öne çıkarmıştır: Şerefli yaşa, kimseye zarar verme ve herkese payına düşeni ver. Kant özellikle bu üçüncü "herkese payına düşeni ver" ilkesiyle adaletle ilgili klasik tanımı tekrar etmektedir (Güriz 2013: 9).

19. Yüzyılda J. S. Mill adalet ve fayda arasındaki ilişkiye dikkati çekerek, adaletin fayda sağladığı için değerli olduğunu söyler. Ona göre sağladığı faydayla bağlantı kurulmazsa adalet kavramı soyut ve anlam-

sızdır. 20. Yüzyılda John Raws ise adalet görüşünü iki ilkeye dayandırır. Birinci ilke, her kişinin diğeri ile eşit haklara sahip olması; ikinci ilke ise sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin herkesin yararına olacak şekilde bertaraf edilmesini, toplumdaki görev ve mevkilerin herkesin onlara sahip olmada eşit şansa sahip olacak biçimde dağıtılmasını gerektirmektedir. Rawls birinci ilkenin önceliğini vurgulayarak, özgürlüğün ancak özgürlük adına sınırlandırılabilceğini, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri gidermek için bile özgürlüklere zarar verilemeyeceğini ileri sürmüştür (Güriz 2013: 10-12).

Adalet kavramının tarihçesi gibi adalet talep veya isteklerine baktığımızda, bunun da insanlık tarihi kadar eski olduğunu görürüz. “Adalet özlemi insanların en eski özelelerinden biri; adaletin ne olduğu ise, felsefenin en eski sorularından biridir. Ancak bu soru, dünyamızda nüfus arttıkça daha da önem kazanıyor. Yalnız önemli değil, cevaplandırılması acil bir soru haline gelmiştir adaletin ne olduğu sorusu; çünkü günümüzde artık adalet özleyen değil, adalet talep edenlerin sayısı gitgide artmakta ve bu insanlar adaleti ‘elde etme’ umudunu yitirince silaha sarılmakta, rastgele insan öldürmekte, kendileri de ölmektedirler” (Kuçuradi 2007a: 27). Haksızlığa uğrayan ya da haksızlığa uğradığını düşünen her kişi adalet talep etmekte, uğradığı haksızlığın giderilmesini istemektedir. “Hak. Hukuk. Adalet!” seslerini dünyanın her yerinde gür ya da cılız, az ya da çok her gün duymak mümkündür. Çeşitli adalet isteklerine, adalet arayışlarına dikkatle baktığımızda, bunların farklı türden eksiklikleri dile getirdiklerini farklı türden şeyleri istediklerini görmek güç değildir. Bu nedenle Kuçuradi “adalet nedir?” sorusuna bilgisel bir cevap vermenin pek mümkün olmadığını söyler. Ama yine de adaletin ne olduğunu belirlemeye girişir. Bunu da felsefe tarihine bakarak, kavramın felsefe tarihinde izini sürerek yapar. Ona göre, bu konuda bize ilk ipuçlarını sağlayan filozof Platon’dur. Platon’dan öğreneceğimiz ilk şey ise adaletin bir fikir olduğudur. İnsanların tarihe getirdikleri bir fikirdir adalet (Kuçuradi 2007a: 27-28). Bir olması gerekir düşüncesidir; adalet, olanı değil olması gerekeni dile getirmektedir. Adalet olan değil olması gerektir. Olansa adaletsizliktir. Kuçuradi’nin adalet fikrini kavramlaştırırken izlediği yolun çıkış noktası tam da burasıdır. Adalet

isteyenlerin adalet derken dile getirmeye çalıştıklarına, adaletsizlik denilen durumlara bakarak adalet kavramının içeriğini belirlemeye çalışır. Kişilerin adaletsiz dedikleri durumlara, adalet talep ederken, haksızlığa uğradıklarını söylerken, haklarını isterken dile getirmeye çalıştıklarına, yerli veya yersiz talep ettiklerine bakarak adaletin kavramlaştırılabileceğini söyler.

Belirli bir durumda adalet isteyenlere bakıldığında, bunların kendilerine veya bir başkasına bir şeyin verilmesi gerektiğini, o anda sahip olmadıkları ama kendilerine ait olduğunu düşündükleri bir şeyin kendilerine verilmesini istediklerini görürüz. Adalet isteyen insanlar, yoksun bırakıldıkları, kendilerinden alınan, kendilerine borçlu olunan şeyin onlara geri verilmesini istemektedirler. Bu ise Platon'un adalet tanımını anımsatmaktadır: adalet "her birine gerekeni, borçlu olunanı vermektir." (Kuçuradi 2007: 29). Ama borçlu olunan ya da verilmesi gereken nedir? Bunu bize verebilecek bir ilke yoktur. Ama kişinin yoksun olduğu, kendisine verilmesi gerekeni bulmada bir ipucu vardır yine de, bu da *adaletsizlik durumlarıdır*. Birinin sahip olup diğerinin olmadığı ve olmasını istediği şeyi bulmamızda bize yardımcı olabilecek tek ipucu budur. Kuçuradi bir olgu olan adaletsizliğin, insanlara borçlu olunanları bulduğumuz yer olduğunu, bugünkü adlarıyla temel insan haklarının da türetildiği yer olduğunu söyler (Kuçuradi 2007a: 31). Birer olgu olan adaletsiz durumları, insanların diğer insanlara bakarak, kendilerinin nelere sahip olmadıklarını gördükleri, böylece neye hakları olduğu çıkarımını yaptıkları, başka bir deyişle hakları türettikleri yerler olmaktadır. İnsanların çoğu içinde yaşadıkları bir konuta sahipken, kendilerinin ya da kimi insanların ya hiç bir barınağa sahip olmadıklarını ya da insanca yaşamaya uygun olmayan barınaklarda yaşadıklarını gördüklerinde, kendilerinin haksızlığa uğradıklarını, kendilerinin de diğer insanlar kadar barınma hakkına sahip olmaları gerektiğini düşünmelerine yol açmaktadır.

Adaletsizliğin genel olarak hak çiğneme ya da hakları göz ardı etmeyle ilgili olduğunu, farklı hakların çiğnenmesinin farklı adaletsizliklere yol açtığını görürüz. Adaletsizlik kişi düzeyinde yaşanabildiği gibi ül-

keler düzeyinde ve dünya düzeyinde de yaşanabilmektedir. Adaletsizliğe uğrayan bir kişi olabildiği gibi, bir ülke veya bir topluluk da olabilmektedir. *Kişi düzeyinde adaletsizlik*, kişinin kimi temel haklarının çiğnenmesine yol açan veya kişinin bazı haklarını kullanmasının engellenmesiyle ortaya çıkar bir durumdur. Böyle bir durumla karşılaşan kişi haksızlığa uğradığını söyleyerek hakkını ister. Kimi hak talepleri böyle ortaya çıkar ve böylece haklar dizgesinde yerlerini alırlar. *Ülkeler düzeyinde adaletsizlik* ise bir devletin bir kısım yurttaşlarının temel haklarının başka bazı yurttaşlarca çiğnediği ya da göz ardı edildiğinde devletin etkili bir biçimde müdahale etmediği durumlarda ya da devletin kendisinin bu hakları çiğnediği veya bu hakların gereklerini yerine getirmediği durumda ortaya çıkan durumdur (Kuçuradi 2007: 31-32). Sosyal adaletsizlik denilen durumlar genellikle bu türden, taşıyıcısı ülkeler olan –ama küresel adaletten söz edildiğinde dünya olan- durumlardır. Bu ikisine ek olarak Kuçuradi, aşağıda daha geniş bir şekilde değinilecek olan, temel kişi haklarının zorunlu sonuçları olan grup haklarının, grup çıkarları lehine çiğnediği ya da göz ardı edildiği *dünya düzeyinde adaletsizlikten de* söz etmektedir (Kuçuradi 2007: 32)

II. Sosyal Adaletsizlik ve İnsan Hakları

Sosyal adalet veya sosyal adaletsizlik Aristoteles'in dağıtıcı (denkleştirici) dediği türden adaletin bir türevidir ya da modern biçimidir denebilir. “Sosyal adalet kavramı, gerçek anlamda XX. yüzyılın ürünü, özellikle çoğulcu demokratik toplumların dayanağı, amacı ve itici gücü olarak karşımıza çıkmaktadır. ... Sosyal adaletin amaçlarından biri olan ‘sosyal ve ekonomik haklar’dan ilk söz eden 1793’te Robespierre olmuştur” (Ülker, 2013: 115). *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nde* bugün sosyal ve ekonomik haklar olarak nitelendirilen bazı haklara yer verilmesi ise bunun kanıtı olarak gösterilmektedir.

Kimi liberal düşünürlerin sert biçimde karşı çıktığı, kimilerininse pek sempatiyle bakmadığı bir kavram olan sosyal adalet, kimi insan hakları teorisyen ve savunucularına göre, hakları korumanın olmazsa olmaz koşuludur. Bu görüş ayrılıklarının temel nedenlerinin başında ise sosyal

adaletten farklı şeylerin anlaşılması, kavramın farklı biçimlerde içeriklendirilmesi gelmektedir.

“Günümüz çoğulcu demokrasilerinin dayanağı ve itici gücü olan sosyal adalet, en geniş anlamda toplum ile onu oluşturan üyeler arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Bu, artık Aristoteles’in ‘dağıtıcı adalet’indeki gibi, her ferde kendi yetenek ve değerine göre düşenin ne olduğunu değil, herkese bütünü bir parçası, bir üyesi olarak düşen ‘hak ve görevlerin’ ne olduğunun tespitidir. ... Artık sosyal adaletin ve dolayısıyla, toplumda düzeni ve adaleti gerçekleştirmek zorunda ve amacında olan hukuki düzenin karşısında eşit kişiler değil, toplumsal ve ekonomik yönden güçlüler, güçsüzler; işçiler, işverenler; memurlar, üreticiler, tüketiciler, kısacası gerçek insanlar vardır. Bu insanların insanca yaşayabilmeleri için çalışmaları, işsizlikten korunmaları, sosyal güvenlik, dinlenme, adil ücret, sendika, toplu sözleşme, eğitim, sağlık, sağlıklı çevrede yaşama vb. haklara sahip kılınmaları, yani ekonomik, sosyal ve kültürel haklarla donatılmaları ve ekonomik yaşamın düzenlenmesinde söz ve rol sahibi olmaları gerekiyor” (Ülker 2013: 123).

Günümüz koşullarında toplumsal adalet sosyal, ekonomik ve siyasal (kimi zaman kültürel) haklarla ilintilidir ya da ancak onların belirli bir düzeyde sağlanmasıyla kendisine yaklaşılabilecek bir idedir. 20. yüzyılda toplumsal adalete ilişkin en önemli görüşlerin başında Rawls’un adalet görüşü gelir. Rawls genel olarak adalet ilkeleri üzerinde durmuş olsa da, onun görüşünün özünde bir toplumsal adalet görüşü olduğunu görmek güç değildir. “Rawls’un teorisi başlıca üç soru ile ilgilidir. Bu sorulardan birincisi, ‘adalet ilkeleri’nin bulunması ve yorumlanması; ikincisi, kendi ifadesiyle ‘bir anayasal demokrasinin kurumlarını, bu ilkeleri gerçekleştirecek şekilde düzenlemenin mümkün olup olmadığı’ ve üçüncüsü de yine kendi ifadesiyle ‘belirlenen dağıtım paylarının, adaletin sağduyuya dayalı kavramlarına uygun düşüp düşmediğinin test edilmesidir” (Rawls 1973, s. 322-323’ten aktaran Savaş 2013: 128-129). Rawls adalet ilkeleri sorusuna iki adalet ilkesi ortaya koyarak yanıt verir. Bu ilkeleri en açık biçimde ifade etmeye çalışır. Bu ilkelerden “birincisi: Her insan, başkaları için de tanınmış olan benzer özgürlüklere uygun

olacak şekilde, temel özgürlükten en geniş şekliyle yararlanma hakkına sahiptir. İkincisi: Sosyal ve ekonomik eşitsizlikler o şekilde düzenlenmelidir ki bu eşitsizliklerin, a) Herkesin yararına olacağını ümit etmek mümkün olmalı ve b) Herkese açık mevkilerde ve kurumlarda ortaya çıkmalıdır (Rawls 1971 s. 60 ve s. 302'den aktaran Savaş 2013: 129). Rawls birinci ilkeye öncelik verir ve bu ilkedен sapmanın sosyal ve ekonomik eşitlik veya yarar uğruna yapılsa bile yanlış olacağını belirtir. Bu nedenle onun önerdiği adalet ilkelerinin, önem açısından, “siyasal ve ekonomik özgürlük ilkesi”, etkinlik ilkesi ve fırsat eşitliği ilkesi olarak sıralanabileceği düşünülmektedir (Savaş 2013: 130).

Rawls'un düşüncelerini izleyerek veya onlara karşı çıkararak yirminci yüzyılda adalet tartışması sürer. Bu yüzyılın baskın sosyal ve siyasal adalet düşüncesi zenginlik ve gelirin nasıl dağıtılacağı üzerine yoğunlaşır. Bu çabaların sonucu olarak da bazı dağıtım ölçütleri bulunmaya çalışılır. Bulunan ölçütler hak etme (*desert*), layık olma (*merit*), ihtiyaç ve eşitlik sağlama gibi şeyleri temele alırlar. Bu ölçütler konusunda bir anlaşma olmasa da sosyal adaleti savunanların tümü bu durumun devlete sosyal adaleti sağlamada pozitif bir yük yüklediğine inanırlar (Barry 1989, s. 133-134'ten aktaran Erdoğan 2013: 180). Bu nedenle devletin serbest piyasaya müdahalesinin sınırlı olması gerektiğini ileri süren Hayek ve Nozick gibi liberal düşünürler sosyal adalet ilkesine pek sıcak bakmazken, Rawls çizgisinde yol olan sosyal adalet düşüncesinin savunucuları devletin sosyal adaleti sağlamada müdahalelerini, bunlara kimi sınırlar koymakla birlikte, meşru görürler.

Dağıtıcı veya sosyal adalet vurgusu, bireysel eylemlerin haklılık veya adilliği yerine bir toplumun veya toplumsal durumun adil olmasını esas alır. Bir toplum belirli bir adalet ölçüsüne uygunsa, yani o toplumdaki kaynakların ve malların dağıtımı önceden belirlenmiş bir ahlaki ilke veya ölçüte göre yapılıyorsa, o toplum adil sayılmaktadır (Erdoğan 2013: 181). Dağıtıcı veya sosyal adaletin ilkelerini, Vlastos'tan (Vlastos 1992: 44) hareketle, Erdoğan şöyle özetlemektedir: “ (a) Herkese ihtiyacına göre, (b) Herkese değerine (*worth*) göre. (c) Herkese hakettiğine (*merit*) göre, (d) Herkese çalışmasına göre, (e) Herkese yaptığı

anlaşmaya göre (Yazar, bu son ilkenin genellikle, diğerleriyle aynı düzeyde saygıya değer görülmediğine işaret etmektedir)” (Erdoğan 2013: 181). Dağıtımda esas alınabilecek tüm ölçütleri kapsamayan çalışan Vlastos’un listesiyle kısmen örtüşen başka sınıflama örneği olarak Erdoğan Ecknoff’un (Cook 1987: 55’ten) adalet ilkelerini aktarmaktadır. Bunlar “ (a) Objektif eşitlik (her bir alıcıya eşit miktar), (b) Subjektif eşitlik (ihtiyaç ve hak edişe dayanan eşit miktarlar), (c) Nisbi eşitlik (alıcının uygunluk ve hakkedişine dayanan tahsis), (d) Fırsat eşitliği (değerli bir hasılayı elde etmek bakımından her alıcıya eşit fırsat veya olanak tanınması)”dır (Erdoğan 2013: 182).

Sosyal adalet teorileri toplumdaki değerlerin belli ilkelere göre toplumun farklı kesimlerine dağıtımını üzerine odaklanmaktadır. Böyle olunca belirleyici olan da bu ilkenin belirlenmesi oluşturmaktadır. Sosyal adaleti savunan düşünürler böyle bir ilkenin ya da ilkelerin bulunabileceğine ve devletlerin bunları uygulayabileceğine inanmaktadır. Buna karşın M. Erdoğan’ın içinde yer aldığı liberal düşünürler buna kuşkuyla bakmakta, ne böyle bir ilkenin bulunabileceğine ne de devletin sosyal adaleti gerçekleştirebileceğine – ne de devletin böyle bir görevi olduğuna- inanmaktadır. Onlara göre böyle bir çaba, iktidarda olanların kendi adalet anlayışlarını devlet zoruyla kişilere dayatmaları ve özgürlük yitimiyle sonuçlanması kaçınılmazdır (Erdoğan 2013: 183).

Adil bir toplumun kurulmasında ya da bir toplumda –veya dünyada- adaletin sağlanmasında devletlerin –veya uluslararası kurumların- etkin rol alması gerektiğine inananlar ise devletlere önemli görevler yüklemektedirler. Bu düşünceyi savunanlardan biri olan Kuçuradi, bir ülkedeki siyasal yönetimlerin veya devletlerin temel işlevlerinden ya da varlık nedenlerinden birinin yurttaşlar arasındaki ilişkileri düzenlemek olduğunu; devletlerin bu görevlerini yerine getirememesi veya getirememesi durumunda, bir kısım yurttaşların diğer yurttaşları ve devleti sömürmelerini engelleyememesi ya da engellememesinin sonucu olarak –diğer yurttaşların temel haklarının korunmaması pahasına- kendilerine ayrıcalıklar sağlamalarının sosyal adaletsizlik denilen duruma yol açtığını söyler (Kuçuradi 2007b: 15).

Bir ülkedeki sosyal adaletsizliğin temelinde o ülkedeki gelir adaletsizliğinin yattığı kanısının yanlış olmasa da eksik olduğunu, bunun önemli olsa bile sosyal adaletsizliğin yalnız tek bir görünümü olduğunu düşünür Kuçuradi. Sosyal adaletsizlik sorununa insan haklarıyla ilgisinde bakan Kuçuradi, onun çok daha geniş boyutlu bir olgu, *dolaylı korunan bütün temel haklarla* ilgili bir sorun olduğunu ifade eder (Kuçuradi 2007b: 12). “Kişi merkeze alınarak bakıldığında, sosyal adaletsizlik, dolaylı korunan kişi haklarının –ya da bazılarının- *hiç* korunmadığı durum değildir; böyle hakların ilgili *bütün yurttaşlar* için korunmadığı durumdur: *bütün insanların eşit olduğu* ama ancak dolaylı korunabilen hakların, bir ülkede devletçe bütün yurttaşlar için *eşitçe* –aynı derecede- korunma olanaklarının sağlanmamış olduğu durum”dur.(Kuçuradi 2007b: 14).

Bu açıdan bakıldığında, sosyal adaletsizliğin etik bir sorun olduğunu görür. Yurttaşlara yasalarla tanınan sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, tüm yurttaşların temel haklarını sağlayacak düzeyde değilse, kimi yurttaşların –eğitim, sağlık hakkı gibi- dolaylı korunan temel hakları korunurken, kimilerinin korunmuyorsa, burada ortaya çıkan durumdur sosyal adaletsizlik. Sosyal adaleti sağlamanın yolu da tüm yurttaşlarının tanınan haklara ulaşımının onların temel haklarını koruyacak düzeye getirilmesidir. Kişiler sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel haklarına belli bir düzeyde ulaşmalıdır ki, onların yaşama hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı gibi temel hakları korunabilsin. Örneğin asgari ücretin altında bir geliri olan kişinin bütün bu temel haklarının korunması da tehlikeye girmektedir.

“Devleti merkeze alarak bakıldığında, sosyal adaletsizlik, siyasal bir olgu olarak: toplumsal ilişkilerin düzenleniş –kuruluş ve yürütülüş- tarzıyla ilgili, başka bir deyişle yurttaşlara devletçe tanınan veya tanımayan haklarla ve sağlanan veya sağlanmayan olanaklara ilgili bir olgu olarak kaşımıza çıkar” (Kuçuradi 2007b: 14). Kişilere tanınan sosyal, ekonomik ve siyasal (kimi zaman kültürel) hakların sınırları çizilirken, temel haklarla ilgi kurmak yerine, kişisel, grupsal, sınıfsal çıkarlar gibi başka etkenler belirleyici olduğunda, sosyal adaletsizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde, sosyal ve ekonomik ilişkilerin kurulmasını ve yü-

rütülmesini sağlayan yasalar hazırlanırken, kişilere tanınan olanaklar bu tür temel haklarla ilgileri kurulmadan ve bu olanakların haklar bakımından ne gibi sonuçlara yol açacağı düşünülmüyorsa, bu tür düzenlemeler de söz konusu ülkelerde sosyal adaletsizliğe yol açabilmektedir.

Bu nedenle Kuçuradi'ye göre, sosyal adaletsizlik bir ülkede yalnız olanın eşitçe paylaştırılmamasıyla değil, aynı zamanda olmayanların ya da yoklukların da eşitçe paylaştırılmamasıyla da ilgilidir. Bugün özellikle birçok üçüncü dünya ülkesinde sosyal adaletsizliğin, devletin elinde olanları yurttaşlarının temel haklarını eşiklikle koruyabilecek şekilde paylaşmadığı, yani “yokları” eşitçe paylaşmadığı için ortaya çıktığını söylemektedir. Bu da devletin temel varlık nedenlerinden bir başkası olan, kamu varlığını tüm yurttaşların temel haklarına ilişkin ihtiyaçlarını eşitçe karşılayabilmelerini sağlayacak şekilde yönetmediği ve bu ihtiyaçlara göre kurum ve kuruluşlar kurma ve işletme görevini yerine getirmede için sosyal adaletsizlik durumu ortaya çıkmaktadır (Kuçuradi 2007b:16-17).

Eğitim, sağlık ve çalışma gibi dolaylı korunan hakların gerektirdikleri ise her tek kişiye sahip olduğu insan olanakları- her tekin ya da kişinin sadece insan olduğu için sahip olduğu olanakları- gerçekleştirebilmelerini sağlamanın yolunu açmaktır, bunu yapabilmesinin koşullarını onlara sağlamaktır. Kısaca bu tür haklar her kişinin insan olarak olanaklarını geliştirebilmesini sağlayan koşullara ilişkin istemlerdir. Kuçuradi bunlara örnek olarak, sağlık için gerekli yaşam düzeyini, eğitim hakkını verir. Sağlığını koruyamayan, yeterli eğitimi almamış bir kişiden ne bilimde yeni bir bilgi getirmesi beklenebilir ne de yeni bir düşünce, yeni bir etik bilgi, etik ilke ortaya koyması. Sağlıklı yaşam hakkının korunması ve iyi bir eğitim alma da bu türden bir bilgi veya fikir ortaya koymaya yetmez, ama onun ortaya konulmasının olanağının kapılarını açar. Bu dolaylı korunan temel hakların yaşama hakkı ve dokunulmazlıklar gibi – genellikle negatif haklar denen- diğer temel haklardan farkı, bu hakların bir ülkede devletçe tanınan haklarla, yani sosyal, ekonomik ve bazı siyasal haklar ile ancak bazı kurum ve kuruluşlar aracılığıyla korunabilmeleridir. Negatif hakların tersine bu hakların korunması doğrudan doğruya

kişilere bağlı değildir, bir ülkede yapılan düzenlemelere ve alınan siyasal kararlara bağlıdır. İşte bu türden hakların korunabilmesinin koşullarının başında ekonomik ve sosyal haklar gelir. Bu tür haklar söz konusu olduğunda, “tanınan haklar” olan sosyal ve ekonomik haklar korunmadan bu haklar da korunamaz. Sosyal güvenlikle ilgili düzenlemeler, sendikalarla ilgili düzenlemeler, asgari ücretle, çalışanların çocuklarının bakımı ve eğitimiyle, dinlenme ve çalışma saatleriyle ilgili kimi düzenlemeler amaca uygun biçimde yapılmazsa eğitim hakkı, sağlıklı yaşama hakkı da korunamaz. Bunun da ötesinde birçok insan hakkı ihlalinin temelinde yatan yoksullukla ilgili durumlar yetersiz beslenme, insanca yaşam için gereken bir barınağı sahip olmama, sağlıksız koşullar neredeyse tek temel hak görülen yaşama hakkının korunmasını da olanaksız kılar.

Bazı yurttaşların temel haklarının çiğnendiği ya da korunmadığı ülkeler adaletin olmadığı yerlerdir. Hakları korunan kimi yurttaşlar her ülkede vardır. Bir ülkedeki durum ne kadar adaletten veya sosyal adaletten uzak olursa olsun, o ülke tüm haklarını kullanan kimi yurttaşlar mutlaka vardır. Ama bir ülkede kimi yurttaşların hakların hakları korunurken, kimi yurttaşların hakları diğer yurttaşlar veya devlet tarafından göz ardı ediliyor veya çiğneniyorsa, devlet de buna seyirci kalıyor, hak kaybını önlemek için yapması gerekenleri yapmıyorsa, o ülkede adalet (ve sosyal adalet) yoktur.

Kuçuradi'nin adalet, sosyal adalet ve sosyal adaletsizliğe ilişkin çözümlenmeleri ve kavramlaştırmaları, adaletin ve sosyal adaletin doğrudan haklarla ilintili olduğunu, kimi hakların ya da kimilerinin haklarının korunmaması sonucu ortaya çıktığını göstermektedir. Genel olarak adaletsizliğin –aynı zamanda siyasal bir soru olsa da– etik bir sorun olduğu, hak çiğneme ve hakları göz ardı etmeyle ilgili olduğu görülmektedir. Bu nedenle haklarla ilişki kurmadan adaletten ve adaletsizlikten söz etmek de mümkün değildir. Farklı türden haklar olduğu gibi, hakları çiğnemenin ve göz ardı etmenin de farklı şekilleri vardır. Bunlar ise adaletsizliğin farklı şekilleridir. Yukarıda ortaya konan işte bu farklı şekilde, farklı öznelerde karşımıza çıkan adaletsizliklerdir. Kuçuradi farklı düzeylerde karşımıza çıkan adaletsizliklere insan hakları açısından bakarak, kişi dü-

zeyinde, ülkeler düzeyinde ve dünya düzeyinde adaletsizliklerin farkını –bu arada ortaklıklarını da- ortaya koyar.

Kişi düzeyinde “bakıldığında adaletsizlik, kişilerin bazı haklarının doğrudan veya dolaylı olarak çiğnenmesine yol açan veya yaşanmasını engelleyen bir muamele biçimi olarak ortaya çıkıyor. Bu muamele sonucu kişilerin haksızlığa uğradığı söyleniyor” (Kuçuradi 2007a: 31). Adaletsizlik haksızlığa uğrama durumunun adı olmakta, bu da kişi düzeyinde etik bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ülkeler düzeyinde “adaletsizlik bugün, bir devletin bir kısım yurttaşlarının temel haklarının başka yurttaşlar tarafından çiğnendiği ya da göz ardı edildiği zaman, etkili bir şekilde müdahale etmediği durumlarda, ya da kendi organlarıyla bu hakları çiğnediği veya mevcut koşullarda bu hakların gereklerini yerine getirmediği-getiremediği zaman ortaya çıkıyor” (Kuçuradi 2007a: 31-32). Ülkeler düzeyindeki adaletsizlik durumları da yurttaşların haklarının korunmadığı, korunamadığı ya da çiğnendiği durumlardır. Devletlerin kendilerine düşeni yapmadıkları veya yapamadıkları durumlardır. Bunun sonucunda ise bazı insanların temel hakları ya da insan hakları korunamamaktadır. Bu durumdan zarar görenler ise şu ya da bu kişilerdir. Bu nedenle sorun siyasal olduğu kadar etik bir sorundur.

Dünya düzeyinde ise adaletsizlik, “belirli koşullarda temel kişi haklarının zorunlu sonuçları olan grup haklarının grup çıkarları lehine çiğnendiği ya da göz ardı edildiği durumda ortaya çıkar” (Kuçuradi 2007a: 32). Bazı ülkelerin yurttaşlarının temel hakları korunurken bazılarınınki korunamadığında yaşanan durumdur küresel adaletsizlik. Bazı devletlerin ya da ülkelerin yurttaşlarının temel hakları korunurken, diğer bazı ülke veya bölgelerin insanların temel hakları korunamıyorsa, bazı ülkelerde insanlar lüks içinde yaşayıp tüketim rekorları kırarken, bazı ülkelerde kimi insanlar hayatlarını sürdürmek için gereken temel gıdalara ulaşmada güçlük çekiyorlarsa, bu durum küresel adaletsizlik ya da sosyal adaletsizliktir. Kişi başına düşen milli gelir açısından ülkeler arasında uçurumlar bunun temel nedenlerinden biridir, ama tek neden değildir.

Öte yandan, diğer koşullar ne olursa olsun, zengin ve fakir ülkeler arasında uçurumun olduğu bir dünyanın adil bir dünya olmadığı, olamayacağı açıktır.

Aynı şeyi bir ülkede adaletin olması ile dünyada adaletin sağlanması için de söyleyebiliriz. Tek tek ülkelerde adalet sağlanmadan dünyada adalet sağlanabilir mi? Soruyu tersine çevirip, “dünyada adalet sağlanmadan bir ülkede adaletin sağlanması ne kadar mümkündür?” diye de sorabiliriz. Kuşkusuz bir ülke, gelir dağılımındaki adaletsizlikleri azaltarak, zenginlikleri ve yoklukları yurttaşlarına –mümkün olduğunca- eşit bir biçimde dağıtarak ülkede adaletsizlikleri azaltabilir, adaleti sağlayabilir. Ama dünyanın başka ülkelerinde adaletsizlikler derinleşerek sürüyorsa, bu ülkenin dünyadaki bu sosyal adaletsizlik durumundan etkilenmemesi mümkün müdür? Günümüzde yoğun bir biçimde yaşadığımız gibi, sosyal adaletsizliğin ve eşitsizliğin egemen olduğu ülkelere, bu sorunların olmadığı ülkelere olan göçler önlenemez hale gelmiştir. Yoksulluk ve can güvenlikleri nedeniyle ülkelerini terk edenlerin, bu sorunların olmadığı ülkelere yönelişlerini durdurmak güçleşmiştir. Tel örgüler ve duvarlar örülerek sığınmacı göçü durdurulmaya çalışılmaktadır. Kısa da dünyanın kimi ülkelerinde yoksulluk, adaletsizlikler, ayrımcılıklar yoğun bir biçimde yaşanıyor, insanların temel hakları korunamıyorsa, bu sorunların olmadığı ülkelerin bundan etkilenmeden yaşamlarını sürdürmeleri mümkün görünmemektedir. Dünyanın bir bölümünde yangın varsa, bu yangını başka ülkelere sıçraması belki önlenemez, ama diğer ülkelerin bu yangının dumanından veya küllerinden etkilenmesi pek önlemez. Bu nedenle başta BM ve dünyanın güçlü devletleri olmak üzere dünyada küresel düzeydeki adaletsizlikleri giderecek, yoksulluğu azaltacak, zengin ve fakir arasındaki uçurumu kapatacak önlemleri almaları, küresel adaleti sağlamak için adımlar atmaları gerekmektedir. Bu yapılmadıkça ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve terör gibi, şiddeti ve savaşları besleyen oluşumlar engellenemeyecek, dünyanın bugün olduğundan çok daha karanlık bir çağa sürüklenmesi kaçınılmaz olacaktır. Tüm bunların durdurmanın yolu ise yerel ve küresel düzeyde sosyal adaletsizliklerle mücadele edilmesi ve adaletin tesis edilmesi için çaba gösterilmesidir.

Diğerleri gibi küresel adaletsizlik de hem politik hem de etik bir sorundur. Diğerlerinde olduğu gibi burada da hakların korunamaması ya da çiğnenmesi durumuyla karşılaşmaktayız. Bu nedenle hangi düzeyde olursa olsun, taşıyıcısı kim olursa olsun adaletsizlik durumu bir hak ihlali durumudur ve hakları ihlal edilenler her durumda bazı kişiler oldukları – yurttaşlar da tek tek kişilerdir- ve kişiler haksızlığa uğradıkları için de sorun politik olduğu kadar etik bir sorundur. Adalet, sosyal adalet ve insan haklarını birbirlerine ayrılmaz bir biçimde bağlayan da üçünün de etik temelli kavramlar olması, belli koşullarda etik bakışı veya etik duyarlılığı dillendiren kavramlar olmalarıdır. Bu nedenle günümüz koşullarda her adalet ve sosyal adalet söylemi bir insan hakları söylemi, aynı zamanda etik bir söylemdir. Üçünü ayrılmaz kılan, diğerine başvurmadan kendisinden söz edilmesini bile olanaksız kılan adalet, sosyal adalet ve insan hakları idelerinin etik ideler olmalarıdır. Adalet neredeyse insanlık tarihi kadar eski etik ide iken, sosyal adalet ve insan hakları daha yakın tarihlerde oluşturulan ideler veya kavramlardır. Ama üçünün de ortak yanı etik bakışın ya da etik duyarlılığın sesi olmalarıdır. Bu sesin insanlık sürdükçe devam edeceğini söylemek bir kehanet olmasa gerektir.

Kaynakça

Akıllıoğlu, T. (2013), “Adalet ve İnsan Hakları”, *Adalet Kavramı*, A. Güriz (Yay. Haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Barry N. P., (1989), *An Introduction to Modern Political Theory*, Macmillan.

Cook, K. S., (1987), “Distributive Justice”, *Political Science and Political Theory*, J. Kuper (ed.), Routledge and Kegan Paul, ss. 54-56.

Erdoğan, M., (2013), “Özgürlük, Adalet, Refah”, *Adalet Kavramı*, A. Güriz (Yay. Haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Güriz, A., (2013), “Adalet Kavramının Belirsizliği”, *Adalet Kavramı*, A. Güriz (Yay. Haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Gürkan, Ü., (2013), “Sosyal Adalet”, *Adalet Kavramı*, A. Güriz (Yay. Haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Kuçuradi, İ., (2007a), “Adalet Kavramı”, İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Kuçuradi, İ., (2007b), “Felsefe ve Sosyal Adaletsizlik”, İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Rawls, J., (1971), *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Massachusetts.

Rawls J., (1973), “Distributive Justice”, E. S. Phelps (ed.), *Economic Justice: Selected Writings*, Penguin Books, Baltimore.

Savaş, F. V., (2013), “Ekonomik Haklar, Refah Devleti ve Adalet Üstüne Düşünceler”, *Adalet Kavramı*, A. Güriz (Yay. Haz.), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Ünder, H., (1996), *Çevre Felsefesi*, Doruk Yay., Ankara.

Vlastos, G., (1992), “Justice and Equality”, *Theories of Rights* J. Waldron (ed.), Oxford University Press, Oxford, ss. 41-76.